

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LMI VAZIRLIGI**

FARG‘ONA DAVLAT UNIVERSITETI

Qo‘lyozma huquqida

UO‘K:4/412

Hasanova Dilraboxon Mamirovna

**FATIK MULOQOTNING HUDUDIIY
VA IJTIMOIIY XOSLANISHI**

**5A 220102 – Lingvistika (o‘zbek tili)
mutaxassisligi bo‘yicha
magistr akademik darajasini olish
uchun yozgan dissertatsiya**

AVTOREFERATI

Ilmiy rahbar:

**S. M. MO‘MINOV,
filologiya fanlari doktori,
professor.**

Farg‘ona – 2017

Mazkur tadqiqot ishi Fargʻona davlat universiteti tilshunoslik kafedrasida bajarilgan.

Kafedra mudiri:

E. Ibragimova,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Ilmiy rahbar:

S. MOʻMINOV,
filologiya fanlari doktori, professor.

Taqrizchi:

M.SAIDXONOV,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Dissertatsiya bilan Fargʻona davlat universitetining axborot resurs markazida tanishish mumkin.

Manzil: 150100.Fargʻona shahri, Murabbiylar koʻchasi, 19- uy.

K I R I S H

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Uzoq va boy tarixga ega bo'lgan dunyo tilshunosligi fanida XX asr matn lingvistikasi shakllangan va mustaqil yo'nalishlardan biriga aylangan davr hisoblanadi. Lisoniy hodisalarni, jumladan, muloqot jarayonini yirik masshtablarda tadqiq etuvchi mazkur soha XXI asrda yanada jadal sur'atlar bilan rivojlanib, fan oldiga yangi muammolarni ko'ndalang qo'yimoqda. Ana shunday muammolardan biri matnni antropotsentrik pozitsiyadan turib tadqiq etishdir. Bugungi kunda antropotsentrik yo'nalishning yuzaga kelishi tilshunoslikda tub burilish sifatida baholanib, bu borada ko'plab tadqiqotlar yaratilmoqda. Antropotsentrik tahlil ko'rinishlari, xususan, matn tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Dunyo tilshunosligining lingvopragmatika, lingvokul'turologiya, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, neyrolingvistika, etnolingvistika, diskursiv tahlil kabi yo'nalishlarida shaxs omili tadqiqot ob'ektining markazini tashkil etadi. Mazkur sohalarning yuzaga kelishi fanda insonni yanada chuqurroq o'rganish hamda lisoniy faoliyatni shaxs omili bilan uzviylikda yoritish harakatlari bilan bog'liqdir.

“Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari” deya nom olgan ushbu yilda biz tanlagan va baholi qudrat tadqiqot olib borgan mavzumizga o'xshash masalalar nafaqat tilshunosligimizning, balki unga tutash bolgan barcha fanlar uchun ham o'ta dolzarb ekanligi yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Bu esa ushbu mavzuni tadqiq qilish zaruratini tasdiqlaydi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishi ustuvor yo'nalishlariga bog'liqligi. Maskur magistrlik dissertatsiyasi O'zbekiston Respublikasi fan va texnologiyalar taraqqiyotining F8 “Demokratik va huquqiy jamiyatni ma'naviy-axloqiy va madaniy rivojlantirish, innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish” ustuvor yo'nalishiga mos ravishda bajarilgan.

Dissertatsiya mavzusi bo'yicha xorijiy ilmiy-tadqiqotlar sharhi. Muloqot jarayoni, matnning kognitiv-semantik xususiyatlari, olamning lisoniy manzarasini yaratishda muayyan etnosning o'рни, tilning shaxs mentaliteti, tafakkuri, ruhiyati bilan aloqador jihatlari, badiiy matnda shaxs ruhiyati aks etishi, shuningdek, lingvomadaniy birliklar, pretsedent matnlar va nomlar, kognitiv metaforalar yuzasidan dunyo mamlakatlarining ilmiy markazlari, universitetlarida, jumladan, Kopengagen University (Daniya), Groningen University, Utrext University (Niderlandiya), Sankt-Peterburg universiteti, Moskva davlat universiteti, Moskva lingvistika universiteti (Rossiya), Vitebsk davlat universiteti (Belarusg'), Qozoq Milliy universiteti (Qozog'iston)da keng qamrovli ilmiy-tadqiqotlar olib borilmoqda.

Til va nutqni uning sohibi bo'lgan inson omili bilan uzviylikda o'rganish yuzasidan olib borilgan ilmiy-tadqiqotlar natijasida quyidagi ilmiy va amaliy natijalar olingan: jumladan, kognitiv nuqtai nazarga ko'ra, matn – mental tuzilmaning tilga transformatsiyasi bo'lib, butundan qismga qarab harakatlanuvchi yaxlit tuzilmaning verbal ko'rinishi ekanligi aniqlangan. Psixolingvistik nuqtai nazardan esa matn individning nutqiy tafakkuri mahsuli, ob'ektiv borliqni til tizimi vositasida aks ettirish qobiliyati sifatida namoyon bo'lishi isbotlangan. Lingvokul'turologik yondashuvlarga ko'ra, til va madaniyat ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan axborotni saqlash, avloddan avlodga uzatish, madaniyatlararo muloqotni yuzaga keltirish va uni rivojlantirish xususiyatiga ega ekanligi, bunda u ham madaniyat mahsuli, ham uning mavjudligining asosiy sharti sifatida madaniyat qiyofasini belgilovchi, uning vorisiyligini ta'minlovchi omil vazifasini bajarishi tadqiq etilgan. Tarkibida o'xshatishlar, metaforalar, maqol va frazeologik birliklar, nutqiy etiketlar bo'lgan matnlar o'zida milliy-madaniy qadriyatlarni tajassum etgan lisoniy-madaniy fenomen sifatida o'rganilgan.

Shaxs omiliga alohida e'tibor qaratilayotgan bugungi kunda muayyan etnos tilining lingvokul'turologik xususiyatlari, olam manzarasini yaratishda tilning o'рни, matnning kognitiv-semantik xususiyatlari, xususan, voqelikni kontseptuallashtirish va kategoriyalashtirish, shuningdek, matn yaratilishida shaxs

psixologiyasi omili kabi ustuvor yoʻnalishlarda ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Muammoning oʻrganilganlik darajasi. Jahon tilshunosligida muloqot jarayoni va matnni antropotsentrik paradigma asosida oʻrganish, asosan, lingvistik semantika, lingvokognitologiya, psixolingvistika, lingvokul'turologiya, pragmatik tilshunoslikka oid tadqiqotlarda koʻzga tashlanadi. Xususan, N.Xomskiy, U.Cheyf, B.A.Serebrennikov, L.V.Shcherba, Yu.N.Stepanov, I.R.Galperin, N.I.Karaulov, N.I.Jinkin, A.A.Leontev, J.Lakoff, T.A.van Deyk, A.Vejbitskaya, E.S.Kubryakova, E.Rosh, V.P.Belyanin, V.Z.Demyankov, V.A.Maslova, T.M.Dridze, K.F.Sedov, A.Nurmonov, N.M.Mahmudov, E.A.Begmatov, Sh.Safarov, S.Mo'minov, S.Boymirzaeva, D. Xudoyberganova, I.Azimova kabi tilshunoslarning ishlarida til tizimi antropotsentrizm tamoyillari asosida tadqiq etilgan. Oʻzbek tilshunosligida til birliklari XXI asr boshlaridan antropotsentrik paradigma asosida tadqiq etila boshlandi. Bu borada amalga oshirilgan ishlar kognitiv tilshunoslik nazariyasi, matnning sotsiolingvistik, pragmalingvistik xususiyatlari, uning diskursiv-kognitiv jihatlari, publitsistik matnning mazmuniy pertsepsiyasi, oʻzbek bolalar nutqining sotsiopsixolingvistik tadqiqi hamda antropotsentrik paradigmaning nazariy muammolariga bagʻishlangan¹.

Taʼkidlash lozimki, oʻzbek tilshunosligida muloqot jarayoni, matnning lingvopoetik, pragmatik, derivatsion, kommunikativ, psixolingvistik va

¹ Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2000 – 47 б.; Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2001. – 283 б.; Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.; Сафаров Ш. Прагматингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 285 б.; Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎЗМУ, 2008. – 24 б.; Нурмонов А. Имманентликдан когнитивликка // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2009. – №6. – Б. 104-107; Боймирзаева С.Ў. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2010. – 320 б.; Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – №3. – Б. 19-24; Усмонова Ш. Психоллингвистика: Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент, 2011. – 60 б.; Раҳимов А. Тилни парадигмалар асосида ўрганиш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 2. – Б. 20-25; Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллариини излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3-16; Маҳмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 1. – Б. 3-8; Маҳмудов Н. Фан тили ва тил фани // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 5. – Б. 3-10; Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-220; Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 35-39; Усмонова Ш., Бекмухамедова Н., Искандарова Г. Социоллингвистика: Ўқув қўлланма. – Тошкент: Университет, 2014. – 83 б.

lingvokul'turologik xususiyatlariga bag'ishlangan muayyan tadqiqotlar amalga oshirilgan. Lekin o'zbek muloqot xulqi, o'zbek tilida yaratilgan badiiy matnlar shu vaqtga qadar fatik muloqot, antropotsentrik paradigma nuqtai nazaridan monografik aspektda tadqiq qilingan emas.

Dissertatsiya mavzusining dissertatsiya bajarilayotgan ilmiy- tadqiqot muassasasining ilmiy-tadqiqot ishlari bilan bog'liqligi quyidagi ilmiy loyihalarda o'z aksini topgan: FA-F8 – “O'zbek tili leksikasi va terminologiyasining rivojlanish tamoyillari” (2007-2011 yy.); FA-I9 – G07 – “O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati” (2011-2012 yy.); FA – F1 – GO41 – “O'zbek tili leksikasi va terminologiyasining mustaqillik davri taraqqiyotini tadqiq etish” (2012-2016 yy.).

Tadqiqotning maqsadi muloqot jarayoni, matn yaratilishi va uning mazmuniy pertsepsiyasida shaxs omilining tutgan o'rnini yoritish orqali o'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik tadqiqini amalga oshirishdan iborat.

Maqsadga erishish uchun ishda quyidagicha **tadqiqot vazifalari** amalga oshirilgan:

o'zbek muloqot xulqini, o'zbek tilidagi matnlarning yaratilishi va mazmuniy pertsepsiyasiga xos xususiyatlarni kognitiv-semantik, psixolingvistik va lingvokul'turologik nuqtai nazardan tadqiq etish;

makropropozitsiyaning voqe bo'lishini o'zbeklar muloqot jarayoni, o'zbek tilidagi matnlar misolida tahlil etish;

o'zbeklar muloqot jarayoni, o'zbek tilidagi matnlarning yaratilishida kognitiv tuzilmalarning o' rni masalasini yoritish;

fatik muloqotning hududiy xoslanishini tadqiq etish;

fatik muloqotning jins bilan bog'liq jihatlarini ilmiy tahlil qilish;

fatik muloqotning yosh bilan bog'liqlik tomonlarini aniqlash;

fatik muloqotning kasb-kor bilan bog'liq jihatlariga oydinlik kiritish;

o'zbek muloqot xulqining fatik muloqot bilan bog'liq o'ziga xos tmonlarini aniqlash ishiga baholi qudrat hissa qo'shish.

Tadqiqotning ob’ekti sifatida muloqot nutqi va asosan, hozirgi o‘zbek tilining badiiy uslubida yaratilgan matnlar tanlangan.

Tadqiqotning predmetini hozirgi o‘zbek tilidagi matnlarning kognitiv-semantik, psixolingvistik hamda lingvokul’turologik xususiyatlari tashkil etadi.

Tadqiqotning usullari. Magistrlik dissertatsiyamizni yozishda Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning ona tilini asrab-avaylash va uni rivojlantirish haqidagi ko‘rsatmalari metodologik asos vazifasini o‘tadi. Dissertatsiya materiallari dunyo tilshunosligida mavjud bo‘lgan kognitiv tilshunoslik, lingvopragmatika, psixolingvistika, lingvokul’turologiya yo‘nalishlaridagi ilmiy-nazariy qarashlar asosida tadqiq etilgan. Tadqiqot mavzusini yoritishda tavsiflash, qiyoslash, kognitiv tahlil, lingvokul’turologik tahlil, introspektsiya va yo‘naltirilgan assotsiativ tajriba metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- tilshunoslikda fatik muloqot lingvokul’turologik aspekt sifatida tadqiq etilgan;
- fatik muloqotning milliy mentalitet bilan bog‘liq tomonlari ochib berilgan;
- fatik muloqotning hududiy xoslanishi muloqot nutqi va badiiy matnlar tahlili asosida dalillangan;
- fatik muloqotning ijtimoiy xosolanishi, jumladan, jins, yosh, kasb-kor bilan bog‘liq jihatlari har tomonlama tahlil va tadqiq etilgan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi qo‘yilgan muammoning aniq belgilanishi, chiqarilgan xulosalarning qat’iyligi, antropotsentrik paradigmada qo‘llanilgan usullardan foydalanilganlik va tahlillarda o‘zbek tili tabiatidan kelib chiqilganlik kabilar yordamida asoslanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Izlanishning ilmiy ahamiyati o‘zbeklar muloqot jarayonidagi, o‘zbek tilidagi matnlarning kognitiv-semantik, psixolingvistik, lingvokul’turologik xususiyatlari aniqlanganligi va shu asosda o‘zbek tili tizimini antropotsentrik paradigma asosida tadqiq etishning nazariy asoslariga doir ilmiy qarashlar bayon etilganligida ko‘rinadi. Magistrlik

dissertatsiyasida keltirilgan fikr-mulohazalar o'zbek tili birliklarining antropotsentrik jihatlarini yoritishda ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalaridan “Nutq madaniyati”, “Psixolingvistika”, “Lingvokul'turologiya” kabi darslik va o'quv qo'llanmalarni tayyorlashda, yuqoridagi fanlardan ma'ruzalar o'qishda foydalanish mumkin.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Olingan ilmiy natijalar o'zbek xalqi tafakkuri va nutq madaniyati yuksalishiga samarali ta'sir ko'rsatishga munosib hissa qo'shishga qaratilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Tadqiqot natijalari to'tta ilmiy-amaliy anjumanda, xususan, 2016 yil 23 martda “Filologiyaning dolzarb masalalari” mavzuida Farg'ona shahrida o'tkazilgan Respublika ilmiy-amaliy anjumanida, shu yili Farg'onada o'tkazilgan internet konferentsiyada, 2017 yili “Filologiyaning dolzarb masalalari” mavzuida Farg'ona va Andijon shaharlarida o'tkazilgan Respublika ilmiy-amaliy anjumanlarda aprobatsiyadan o'tgan.

Tadqiqot natijalarining e'lon qilinishi. Magistrlik dissertatsiyasining asosiy mazmuni muallif tomonidan 1 ta Respublika OAK tasarrufiga kiritilgan ilmiy jurnalda chop etilgan maqola, 4 ta ilmiy maqola va tezisda o'z ifodasini topgan.

Dissertatsiyaning hajmi va tuzilishi. Dissertatsiya kirish, uch asosiy bob, umumiy xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan tashkil topgan bo'lib, umumiy hajmi __ betdan iborat.

DISSERTATSIYANING ASOSIY MAZMUNI

Dissertatsiyaning “KIRISH” qismida tanlangan mavzuning dolzarbligi, o'rganilganlik darajasi, tadqiqotning maqsad va vazifalari, nazariy va metodologik asoslari, ilmiy yangiligi, nazariy va amaliy ahamiyati asoslab berilgan.

“FATIK MULOQOT LINGVOKUL'TUROLOGIK ASPEKT SIFATIDA” deb nomlangan birinchi bobda antropotsentrizim va lingvokul'turologiya, fatik muloqot lingvokul'turologik aspekt sifatida,

antropotsentrizm va o'zbek tilshunosligi, maqto'v va fatik muloqot kabi mavzular bayon qilingan hamda bob bo'yicha qisqa xulosa chiqarilgan.

O'tgan asrning oxirlarida nazariya sifatida yuzaga kelgan antropotsentrik paradigmaning shakllanishi til sohibi – so'zlovchi shaxs omilini tadqiq etish bilan bog'liqdir. Tilshunoslikda antropotsentrik burilishning yuzaga kelishi strukturalizmning tilni tadqiq etishning “o'zida va o'zi uchun” tamoyilini chetga surib, asosiy e'tiborini shaxs omiliga qaratdi.

Antropotsentrizm so'zi yunoncha anthropos – odam hamda lotincha centrum – markaz ma'nosini bildiruvchi so'zlar birikuvidan hosil bo'lgan².

Antropotsentrizm termini dastlab qadimgi yunon falsafasining “Inson – koinot markazidir” degan g'oyani ilgari suruvchi qarashiga nisbatan qo'llangan bo'lib, bu g'oya, ayniqsa, O'rta asrlarda Evropada keng tarqaldi³.

Ma'lumki, muloqotdan ko'zlangan asosiy maqsad kommunikantlar o'rtasida o'zaro fikr almashish bo'lsa-da, tilshunoslar o'z ishlarida uning bundan boshqa yana bir qator funksiyalari mavjudligini aloqida ta'kidlaydilar. Muloqotning bunday muhim funktsiyalaridan biri mulozamat (manzirat) ifodalashlik xususiyatidir.

Muloqotning bu funktsiyasi tilshunoslikda *f a t i k m u l o q o t* (faticheskaya kommunikatsiya) termini ostida tadqiq etiladi.

Asli arabcha bo'lgan *m u l o z a m a t*, *m a n z i r a t* so'zlari o'zbeklar nutqida kishining ko'nglini olish uchun ko'rsatiladigan iltifot, e'zoz-ikrom, takalluf ma'nosida qo'llanadi. Faqat “mulozamat”da ijobiy, “manzirat”da esa salbiy ma'no o'ttenkasi borligi bilan farqlanib turadi.

XXI asrning dastlabki yillaridan o'zbek tilshunosligida antropotsentrik paradigma asosida bajarilgan tadqiqotlar yuzaga kela boshladi. Bu ishlar, asosan, sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvistik pragmatika, psixolingvistika yo'nalishlarida amalga oshirildi. Bu tadqiqotlar, garchi ularda aynan antropotsentrik paradigmaga munosabat bildirilmagan bo'lsa-da, o'zida ushbu

² <http://ph.ras.ru//elib/0215.html>: Новая философская энциклопедия.

³ Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Кўрсатилган асар. – Б. 8.

paradigma tamoyillarini aks ettirgan dastlabki ishlar hisoblanadi. Jumladan, S.M. Mo‘minovning “O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida o‘zbeklarning o‘ziga xos muloqot xulqi ijtimoiy-lisoniy nuqtai nazardan tadqiq etilgan⁴.

Tadqiqotdan muloqot xulqining milliy xarakter bilan aloqador jihatlari haqida, shuningdek, uning inson psixologiyasi va fiziologiyasi bilan bog‘liqligi xususidagi qarashlar ham o‘rin olganki, buni til tizimiga antropotsentrik yondashuv sifatida baholash mumkin. Olim, jumladan, shunday yozadi: “MX (muloqot xulqi – D.H.) muammosini milliy xarakter, millat aholisining o‘ziga xos urf-odatlar, qadriyat va an‘analarini hisobga olmasdan turib mutlaqo o‘rganish mumkin emas. Chunki MX millat xarakterining uzviy bir qismi bo‘lib, ular bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir”⁵.

S.M. Mo‘minov o‘z tadqiqotida muloqotning psixolingvistik aspektini tahlil qilgan ekan, tilning insonga ta’siri uning vazifalaridan biri ekanligini ta’kidlaydi: “Muloqot inson psixologiyasi va fiziologiyasi bilan chambarchas bog‘liq hodisadir. Chunki har qanday nutq tafakkur bilan, tafakkur esa ruhiyat bilan bog‘liqdir. Tanani ruh boshqarib turadi. Demak, ruhga ta’sir etgan har qanday narsa tanaga ham ta’sir etadi. Bularning hammasi muloqotning psixofiziologik aspektini tashkil etadi”⁶.

Odamlarga izzat-ikrom, hurmat, iltifot, mulozamt ko‘rsatish ehtiyojidan muloqot jaranida shakllangan faktik muloqot maqtov bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, uni atroflicha o‘rganish muloqot jarayonini to‘laqonli o‘rganishda katta ahamiyatga ega.

Dissertatsiyasining ikkinchi bobi **“FATIK MULOQOTNING HUDUDIIY XOSLANISHI”** deb nomlanadi va bu bobda hudud va muloqot xulqi, fatik muloqotning hududiy xoslanishi xususidagi tadqiqot natijalari yoritilgan, bob oxirida qisqa xulosa berilgan.

⁴ Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2000. – 47 б.

⁵ Мўминов С.М. Кўрсатилган автореферат. – Б. 36.

⁶ Мўминов С.М. Кўрсатилган автореферат. – Б. 19-20.

Ijtimoiy-lisoniy tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, nafaqat turli millat kishilarining, balki turli hududlarda yashovchi bir millatga mansub kishilarning MX ham o'zaro farqlanib turadi.

Kishilarga mulozamat, manzirat qilish usul va darajalari jihatidan O'zbekistonning turli hududlarida yashovchi kishilar muloqot xulqi birmuncha farqlanadi. Bu farqlar interetnik muloqotda ishlatiluvchi turli til va shevalar bilan ham bog'liq. El orasida aytib yuriladigan "Qo'qon manzirat", "Samarqand manzirat" kabi jumlar ham o'z-o'zidan paydo bo'lmagan. O'zbekistonning Buxoro, Surxondaryo, ayniqsa, Xorazm viloyatlarida hatto mehmonga ham ortiqcha mulozamat ko'rsatish unchalik urf emas.

Ishning uchinchi bobi **"FATIK MULOQOTNING IJTIMOIIY XOSLANISHI"** deb nomlangan bo'lib, bu bobda fatik muloqotning jins, yosh, kasb-kor bilan bog'liq jihatlari atroflicha bayon qilingan.

Erkak va ayollar biologik va fiziologik jihatdangina emas, balki MX jihatidan ham farqlanadilar. O'zbek erkak va ayollari muloqot xulqidagi farqli jihatlari til sistemasining deyarli barcha sathlarida hamda muloqot jarayonining turli bosqichlarida, jumladan, fatik muloqotda ham, u yoki bu darajada kuzatiladi.

Bolalar nutqida ham fatik muloqotning o'ziga xos ko'rinishlarini kuzatish mumkin. Masalan, ota-onalaridan biror narsa undirmoqchi bo'lgan bolalar erkalanib: "Dadajon, bir narsa **obering desam, oberasizmi?..**" yoki **"Ayajon, bir gap aytsam** ko'nasizmi?.." Deya gapirishlarining tez-tez guvohi bo'lamiz. Bolalar fatik muloqotida muddao – maqsadga o'tishdan oldin yaqinlariga nisbatan "jon", "o'zimning" so'zlarini va yaqinlariga nisbatan o'ziga tegishlilikni bildiruvchi "-im" qo'shimchalarini qo'shib ishlatishadi: "jon oyijon", "o'zimning oyijonim", "o'zimning dadajonim", "o'zimning buvijonim..." kabi.

Odamlar bilan doimiy muloqotda bo'ladigan soha – kasb-hunar sohiblari (savdogarlar, dallollar, artistlar...) muloqot xulqida fatik muloqotga ko'proq murojaat qilinsa, asosiy faoliyatlari muloqot bilan unchalik bog'liq bo'lmagan soha vakillari (chorvadorlar, dehqonlar, ishchilar...) muloqot xulqida fatik muloqotga u qadar e'tibor qaratilmaydi.

UMUMIY XULOSA

Boshqa jonzodlardan tili – nutqi tufayli farqlanib turadigan inson muloqot jarayoni shu qadar rang-barang va xilma-xilki, bu jarayonning tilshunoslik, pedagogika, psixologiya va boshqa sohalar bilan bog‘liq tomonlarini o‘rganish muttasil davom etmoqda.

Til sohibi – so‘zlovchi shaxs omilini tadqiq etish tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning shakllanishiga olib keldi. XX asrning 2-yarmidan boshlab shakllangan kognitiv tilshunoslik, lingvokul’turologiya, lingvopragmatika, psixolingvistika, etnopsixolingvistika, neyrolingvistika kabi yo‘nalishlar antropotsentrik tilshunoslikning mustaqil sohalari sifatida rivojlanib bormoqda.

O‘zbeklar muloqot jarayoni, o‘zbek tili materiallari o‘zbek tilshunosligida antropotsentrik paradigma asosida keng aspektda o‘rganilmagan bo‘lsa-da, kognitiv, psixolingvistik, lingvokul’turologik xarakterdagi bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ularda, asosan, kognitiv tilshunoslik va lingvokul’turologiyaning nazariy masalalari, o‘zbek tilida muayyan kontsept ifodasi, mazmuniy pertseptsiya, bolalar nutqining psixolingvistik xususiyatlari va intertekstuallik muammolari tadqiq etilgan. Matnning kognitiv-semantik, psixolingvistik, lingvokul’turologik xususiyatlari, jumladan, uning yaratilishi va mazmuniy idrokiga oid masalalar esa tilshunosligimizda monografik yo‘sinda tadqiq qilingan emas.

Matn yaratilishining antropotsentrik talqini, asosan, kognitiv va psixolingvistik tadqiqotlarda o‘z aksini topgan. Kognitiv nuqtai nazarga ko‘ra matn – mental tuzilmaning tilga transformatsiyasi bo‘lib, butundan qismga qarab harakatlanuvchi yaxlit tuzilmaning verbal ko‘rinishidir. Kognitiv yondashuv matn yaratilishini “muallif – matn – matndan tashqaridagi voqelik” tamoyili asosida tahlil etishni taqozo etadi. Bunda matnni so‘zlovchi (yozuvchi) maqsadining ifodasi, nutq yaratilishi mahsuli, tushunish ob‘ekti hamda tushunish mahsuli sifatida tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

Diskursiv tahlilga oid nazariy qarashlarda yaxlit nutqiy tuzilmani tushunish retsipientning muallif matni asosida “o‘z matni”ni yaratishi sifatida izohlanib,

bunda nutqiy tuzilma yaratish kodlashtirish jarayoni, uning idroki esa dekodlash hisoblanadi. Muallif matni asosida retsipientning lisoniy tafakkurida qayta yaratilgan matn makroqoidalarga ko'ra yuzaga keltiriladi, ya'ni retsipient matnda diskret qismlar mazmunini umumiy, yaxlit tarzda qabul qiladi. Retsipient ongida matn qismlarining lokal mazmuni emas, global mazmuni qayta tiklanadi.

Psixolingvistik nuqtai nazardan matn yaratish va uning mazmuniy pertsepsiyasi individning nutqiy tafakkuri mahsuli, ob'ektiv borliqni til tizimi vositasida aks ettirish qobiliyati sifatida namoyon bo'ladi. Bunda matnning shakli va mazmunini tadqiq etishda muayyan kommunikativ vaziyat qatnashchisi – konkret shaxsning psixologik xususiyatlari ham e'tiborga olinadi.

Lingvokul'turologik yondashuvlarga ko'ra, matn muayyan xalqning madaniy qadriyatlarni, milliy-mental fikrlash tarzini namoyon etuvchi lingvomadaniy birlikdir. Xususan, pretsedent birliklar madaniy kodlarni avloddan avlodga olib o'tuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bunda matn-o'xshatishlar, matn-metaforalar, tarkibida pretsedent birliklar, etalonlar, nutqiy etiketlar mavjud bo'lgan matnlarni o'rganish muayyan etnosga xos bo'lgan olamning lisoniy manzarasi ilmiy talqinini yaratishda eng muhim manba hisoblanadi.

Nafaqat turli millat kishilarining, balki turli hududlarda yashovchi bir millatga mansub kishilarning muloqot xulqida ham o'zaro farqlanib turadi.

Inson tabiat qo'ynida dunyoga keladi, o'sib-ulg'ayadi, yashaydi va yana uning bag'riga singib ketadi. Shunday ekan, inson tabiat bilan chambarchas bog'liq va boshqacha bo'lishi mumkin ham emas.

Insondagi o'zgarishlar, eng avvalo, uning xulqida, jumladan, muloqot xulqida namoyon bo'ladi. Demak, tabiat ijtimoiy muhitga, ijtimoiy muhit esa muloqot xulqiga ta'sir etadi.

Turli hududlarda yashovchi kishilar muloqot xulqi, eng avvalo, ularning jonli muloqot tili – shevasida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy muhit tarixiy davr taqozosiga ko'ra shakllanadi.

Hunarmandchilik bilan bog'liq holda savdo-sotiq ham rivojlangan Marg'ilon shahri aholisi muloqot xulqida fatik muloqot ancha takomillashgan

bo'lsa, Surxondaryo va Xorazm hududlarida muloqotning bu turiga e'tibor u darajada emasligini kuzatish mumkin.

Erkak va ayollar biologik va fiziologik jihatdangina emas, balki MX jihatidan ham farqlanadilar. O'zbek erkak va ayollari muloqot xulqidagi farqli jihatlar til sistemasining deyarli barcha sathlarida hamda muloqot jarayonining turli bosqichlarida, jumladan, fatik muloqotda ham, u yoki bu darajada kuzatiladi.

Xususan, o'zbek erkak va ayollari nutqining MX quyidagicha xoslanishini kuzatish mumkin. Ya'ni erkaklarning fatik muloqotida ish yuzasidan, biror bir jiddiyroq masalaga qaratilsa, aksariyat o'zbek ayollari kundalik turmush ikir-chikirlariga oid masalalarni ham mulozamat bilan gapirishga odatlanishgan.

Burch va haq-huquqlardagi, mehnat taqsimotidagi farqlar qanchalik katta bo'lsa, MXdagi farqlar ham shunchalik katta bo'ladi.

Aksariyat o'zbek ayollari ko'nglining ochiqligi, so'zga chechanligi, **dilkash** va dilbarligi bilan boshqa xalq ayollaridan ajralib turadilar. Ayniqsa, inson qalbiga muloyimlik bilan yo'l topish bobida o'zbek ayollarining oldiga tushadigan kam topiladi.

Bolalar nutqida ham fatik muloqotning o'ziga xos ko'rinishlarini kuzatish mumkin. Masalan, ota-onalaridan biror narsa undirmoqchi bo'lgan bolalar erkanib: "Dadajon, bir narsa **obering desam, oberasizmi?..**" yoki "**Ayajon, bir gap aytsam** ko'nasizmi?.." Deya gapirishlarining tez-tez guvohi bo'lamiz. Bolalar fatik muloqotda muddao bosqichiga o'tishdan oldin yaqinlariga nisbatan "jon", "o'zimning" so'zlarini va yaqinlariga nisbatan o'ziga tegishlilikni bildiruvchi "-im" qo'shimchalarini qo'shib ishlatishadi: "jon oyijon", "o'zimning oyijonim", "o'zimning buvijonim..." kabi.

Yoshi o'tganroq, tadbirkor va aqlliyoq kishilar suhbatdoshlariga biror jiddiyroq fikrni aytishdan oldin adresatni suhbat mavzusiga tayyorlab olishga harakat qiladilar.

Odamlar bilan doimiy muloqotda bo'ladigan soha – kasb-hunar sohiblari (savdogarlar, artistlar...) muloqot xulqida fatik muloqotga ko'proq murojaat qilsa, asosiy faoliyatlari muloqot bilan unchalik bog'liq bo'lmagan soha vakillari

(chorvadorlar, dehqonlar, ishchilar...) muloqot xulqida fatik muloqotga u qadar e'tibor qaratilmaydi.

“Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari” deya nom olgan ushbu yilda biz tanlagan va baholi qudrat tadqiqot olib borgan mavzumizga o‘xshash masalalar nafaqat tilshunosligimizning, balki unga tutash bo‘lgan barcha fanlar uchun ham o‘ta dolzarb ekanligi yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Bu mavzudagi izlanishlarni izchil davom ettirish tilshunosligimizning galdagi vazifalaridan biridir.

E'LON QILINGAN ISHLAR RO'YXATI:

1. D. Hasanova, T. Mo'minova "Navoiy suhbat va suhbatdosh haqida" // "FarDU. Ilmiy xabarlar- Научный вестник. ФерГУ". 2017 yil, 1- son.
2. S. Mo'minov, D. Hasanova "Muloqotdagi mulozamat" // "Filologiyaning dolzarb masalalari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy internet-konferentsiya materiallari – Farg'ona, 2016 yil 23 mart.
3. D. Hasanova, T. Mo'minova "Maqto'v va fatik muloqot" // "Filologiyaning dolzarb masalalari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy internet-konferentsiya materiallari – Farg'ona, 2017 yil.
4. S. Mo'minov, D. Hasanova, Sh. Mo'minov "Rahbar faoliyatida kechirimlilikni o'rni" // "Filologiyaning dolzarb masallari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy internet-konferentsiya materiallari – Farg'ona, 2016 yil.
5. S. Mo'minov, D. Hasanova, T. Mo'minova. Muloqot va manfaat uyg'unligi haqida " // "Filologiyaning dolzarb masallari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy internet-konferentsiya materiallari- Andijon, 2017 yil.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
FARG‘ONA DAVLAT UNIVERSITETI**

Fakultet: *filologiya*
Kafedra: *tilshunoslik*
O‘quv yili: *2016-2017*

Magistrant: *Hasanova Dilraboixon Mamirovna*
Ilmiy rahbar: *Mo‘minov Sidikjon Mirsobirovich*
Mutaxassisligi: *Lingvistika (o‘zbek tili)*

MAGISTRLIK DISSERTATSIYASI ANNOTATSIYASI

Mavzuning dolzarbligi. Muloqot imkoniyatiga ega ekanligi bilan hayvonot olamidan ajralib turadigan insonlar so‘zlashuv jarayoni sir-asrorlarini tadqiq etish hamisha dolzarbdir. Ayniqsa, “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili”da inson qalbiga yo‘l topish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan bunday mavzular alohida dolzarblik kasb etadi.

Ishning maqsadi va vazifalari. Muloqot jarayoniga antropotsentrik nuqtai nazardan yondashish, o‘zbeklar nutqida qo‘llanadigan fatik muloqotni hududiy, ijtimoiy jihatdan tadqiq etish. O‘zbek milliy muomala madaniyatida qo‘llanadigan fatik muloqotning o‘ziga xos tomonlarini hayotdan va badiiy asarlardan olingan misollar asosida yoritib berish.

Tadqiqot ob‘ekti va predmeti. O‘zbek badiiy adabiyotida tasvirlangan muloqot jarayonlari va jonli so‘zlashuv nutqi, muomala madaniyatiga oid umumnazariy ma‘lumotlar.

Tadqiqot uslublubiyati va uslublari. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti asarlari, dialektik metodlar, antropotsentrik tahlil usullari.

Tadqiqot natijalarining ilmiy jihatdan yangilik darajasi. *O‘zbeklar muloqot jarayonida qo‘llanadigan fatik muloqotning hududiy va ijtimoiy xoslanishlari ilk marotaba antropotsentrik nutai nazardan tadqiq etildi.*

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati va tatbiqi. Dissertatsiya materiallaridan nutq madaniyati, uslubshunoslik, uslubiyat asoslari fanlaridan ma‘ruzalar o‘qishda, maxsus kurs va seminarlarda, ijtimoiy fanlar fakultetlari talabalariga mo‘jallangan darslik va konspektiv kurslar, shuningdek, turli soha mutaxassislari uchun nutq madaniyati bo‘yicha qo‘llanma, amaliy tavsiyalar yaratishda foydalanish mumkin.

Ishning tuzilishi va tarkibi. Ish kirish, uch asosiy bob, umumiy xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat.

Bajarilgan ishning asosiy natijalari Respublika OAK tasarrufidagi jurnalda chop etilgan bir maqola hamda respublika miqyosida o‘tkazilgan ilmiy-nazariy anjumanlar to‘plamlaridagi 4 tezisda aks etgan.

Xulosa va takliflarning qisqacha umumlashtirilgan ifodasi. Umumnazariy muammolarni badiiy matn va jonli misollar yordamida tadqiq etish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Ilmiy rahbar:
Magistrant:

S. MO‘MINOV
D. KHASANOVA

**MINISTRY OF HIGHER AND SPECIALIZED SECONDARY
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
FERGHANA STATE UNIVERSITY**

Faculty: *philology*
Department: *linguistics*
Academic year: *2016-2017*

Postgraduate: *Khasanova Dilrabokxon Mamirovna*
Supervisor: *Muminov Sidikjon Mirsobirovich*
Specialization: *Linguistics (Uzbek language)*

Annotation for master's dissertation

Relevance of a subject: people Separating form fauna, which have an opportunity to communicate the secrets in the course of communication in research work.

In particular "Year- dialogue with the people and interests of the person", to find a way to soul of the person, directly connectend such subjects are very actual.

Research objective, thesis taks. Approaches from antropotsentric point of view of communication process, aspects of social and territorial research of fatic communication used in uzbek speech. Specific, parties of fatic communication used in uzbek national communication, illustrated on the basis of examples taken from vital and fiction.

Object of research and subject: General theoretical information relating to culture of communication, the speech of live communication and communication process described in the Uzbek fiction.

Methods and research technigues: Work of the first president of Uzbekistan, dialect methods, types of antroposentric analyses.

The originality degree of the results of the investigation from scientific point of view – Resultes of research of science and degree innovation. Objects used in the course of communication, Initially with antropotsentric point of view were investigated social and territorial nature of fatic communication.

Practical value and application of research results: it is possible to use from thesis materials, standart of speech, stylistics, to give lectures on fundamentals of stylistics, in the special courses and seminars, peculiar for students faculty of social subjects, textbooks and conspective courses, also, grand on the culture of speech for dissent experts, making practical recommendation.

Work structure and drawing up: consist of introduction, three main sections, conclusion, used literature.

The main results of made work: An article which is published in republican magazines disposal at the highest certification commision. Carried out in repuplican scale in scientitically- theoretical conference being reffected in the fourth collection of thesis.

The short offer of generalized statements and conclusion: Is of great importance scientific and practical value at research of living examples and to inverstigate general theoretical proplems of the fiction.

Scientific director:
Student of master's degree:

S. MUMINOV
D. KHASANOVA

